

HEEMSCHUTSERIE

NEDERLANDSCHE

PENNINGEN

M. J. W. FREDERIKS

ALLERT DE LANGE AMSTERDAM

P E N N I N G E N

DOOR

MR J. W. FREDERIKS

ALLERT DE LANGE — AMSTERDAM

1947

HOOFDSTUK I

DE WIJZEN VAN VERVAARDIGING

Op vier manieren kunnen penningen worden vervaardigd: 1, door gieten; 2, door slaan met behulp van stempels; 3, door graveeren; 4, door samenvoegen van twee eenzijdige plaquetten. De technieken 1 en 2 zijn universeel toegepast; daarentegen zijn de werkwijzen 3 en 4 vrijwel uitsluitend tot Nederland beperkt gebleven.

1. Het gieten geschiedde in den regel op de volgende manier. De eerste, eenvoudigste vorm was die, waarbij de voorstelling direct in negatief werd gesneden in een plaatje van pleister, waardoor een mal ontstond, geschikt om een metalen afgietsel in te vervaardigen. De tweede methode was, eerst een positief model te maken, hetzij door boetseeren in was, hetzij door snijden in hout of steen. Het was-procédé was, naast de directe, negatieve manier van werken, in Italië gebruikelijk in de 15e en 16e eeuw; het snijden in hout of steen werd in Duitschland in de 16e eeuw bij voorkeur toegepast. Van de aldus verkregen positieve modellen werd een negatief afgietsel in gips of vormzand gemaakt. In de zoo ontstane mallen werden voor- en keerzijde van den penning of afzonderlijk in metaal gegoten, waardoor twee penningplaten ontstonden, welke op elkaar werden gesoldeerd — methode, welke den grondslag vormt van de vierde wijze van vervaardiging —; of de mallen werden vóór de gieting samengevoegd, waardoor de penning in eens gegoten kon worden. Bij het was-procédé was, naast deze methoden, ook mogelijk de gieting à cire perdue, waarbij het was-model echter verloren ging. Daar de modellen in was zelden meer dan eens konden worden gebruikt, werd het eerste metalen afgietsel als model-penning aangewend, waarvan een meer of minder groot aantal exemplaren kon worden afgegoten.

De afgietsels van den modelpenning worden als originele exemplaren beschouwd. Zij stammen rechtstreeks, in den

eersten graad van den modelpenning af en vertoonen nog de ongerepte schoonheid en fijnheid van het oorspronkelijke stuk, dat slechts als werkstuk diende en daarom vaak uit het goedkoope lood was vervaardigd. Ging dit door veelvuldig gebruik slijten, dan werden de afgietsels minder fraai; al stammen zij ook in den eersten graad van den modelpenning af, zij zijn desondanks uit kunstoogpunt van gering belang. Daarom, en eveneens als men het origineel niet tot zijn beschikking had — wij denken hier aan de vervalschers — nam men zijn toevlucht tot het afgieten van een penning in den eersten graad, waardoor dus een penning in den tweeden graad werd verkregen, welke niet alleen iets minder scherp en duidelijk was dan een origineel, maar ook iets kleiner van afmeting wegens het krimpen van het metaal bij de afkoeling, één der teekenen, om een oorspronkelijk stuk van een later te onderscheiden. Op deze wijze voortgaand, konden ook exemplaren in den derden en verderen graad worden gemaakt, welke natuurlijk kwalitatief steeds minder en ten slotte volkomen waardeloos werden. Bij de beoordeeling van een gegoten penning bedenke men dus steeds, dat een wat de maten betreft origineel stuk minderwaardig is, indien het werd afgegoten van een reeds versleten modelpenning; voorts dat een origineele penning pas in den laatsten tijd kan zijn gemaakt, een moderne gieting dus, waardoor hij de door de eeuwen verkregen patina der waardevolle oude stukken mist; ten slotte, dat een afgietsel in den tweeden graad, eeuwen geleden gegoten, zoo fraai kan zijn, dat het van een origineel bijna niet te onderscheiden is. Een oude gegoten penning, origineel of tegen origineel aan, met scherpe letters, de voorstelling fijn tot in alle details, de patina fraai van kleur en ongeschonden, is een kunstwerk van de hoogste orde.

In Nederland zijn gietpenningen vervaardigd in de 16e eeuw door Quinten Matsijs, Janus Secundus, Antoine Morillon, Jacob Zagar, Jan Symons, Jacob Jonghelinck, den verder onbekenden Alexander P. uit Brussel, Steven van Herwyck, Coenrad Bloc en, overgaand naar 17e eeuw,

door den bijna steeds in het buitenland vertoevenden Paulus van Vianen. In de laatste jaren der 19e en het begin der 20e eeuw werd de giettechniek o.a. toegepast door Carel J. A. Begeer, L. Zijl, J. J. van Goor, Huib Luns, A. Termote en C. J. van der Hoef.

2. De gietmethode, de oudste en artistiekste wijze van vervaardigen van penningen, werd in den loop der 16e eeuw steeds meer verdrongen door de tweede manier: het slaan met behulp van stempels. Deze stempels werden of direct, in negatief dus, gegraveerd, of indirect gemaakt van eerst in reliëf vervaardigde, positieve stempels. De metalen penningenschiif werd op de negatieve stempels geslagen en verkreeg daardoor zijn altijd betrekkelijk laag gehouden reliëf. Bij munten werd steeds volgens dit procédé gewerkt. daar vervalsching er door werd bemoeilijkt en een veel grooter aantal exemplaren kon worden verkregen dan door gieten. Dit voordeel bracht vele medailleurs er toe, de stempelmethode ook op penningen toe te passen.

Het slaan van munten en penningen geschiedde eerst uiterst primitief met behulp van een hamer. Vaak ziet men op volgens deze methode geslagen stukken, dat de stempel een weinig versprongen is, waardoor de voorstelling met een kleine verschuiving dubbel werd afgeslagen. Dit euvel, waardoor de kunstwaarde zoo niet verloren ging, dan toch belangrijk verminderde, werd verholpen door de uitvinding van de schroefpers omstreeks het midden der 16e eeuw. Bracht deze machine de gietmethode een gevoeligen slag toe, een technisch bijzonder knappe uitvinding uit het midden der 19e eeuw, de reduceermachine van Contamin, sindsdien herhaaldelijk verbeterd, maakte aan de oude medailleerkunst vrijwel een einde. Vóór de reduceermachine haar intrede deed, schiep de kunstenaar zijn ontwerp op ware grootte, in miniatuur dus, hetgeen geheel andere eischen stelt dan een groot reliëf; in het bijzonder zal de détailbehandeling verschillen. De medailleerkunst was toen een kunst op zich zelf, zelfstandige zuster der beeldhouwkunst. Thans is dit veranderd, uitzonderingen daargelaten. De kunstenaar maakt nu een groot reliëf, meestal

van 25 of 30 cM., hetgeen door de reduceermachine tot in alle onderdeelen op de gewenschte penningrootte wordt verkleind. Daarmede is de penningkunst geworden tot verkleinde beeldhouwkunst; geen afzonderlijke, verfijnde kunstuiting meer, maar beeldhouwkunst, gezien door een omgekeerden verrekijker. Kon vroeger de medailleur door subtiel handwerk een beperkt aantal werkelijke kunstwerken scheppen, thans herleiden de machines een groote plastiek een onbeperkt aantal malen in penningen, welke kwalitatief met de oude niet te vergelijken zijn.

De voornaamste medailleurs van geslagen penningen in ons land zijn: in de tweede helft der 16e eeuw: Gerard van Bylaer; in de 17e eeuw: Johannes Looft; Willem en Jan van Bylaer, Laurens van Teylingen, Anthonie van der Wilge, Janus Lutma d.J., Juriaen Pool, Christoffel Adolphi; overgaand naar de 18e eeuw: Johannes Smeltzing, Reinier Arondeaux, Johannes Boskam, Jacob van Dishoecke, Daniel Drapentier, M. Smeltzing, Jan Luder; in de 18e eeuw: W. de Wijs, Johannes Drapentier, Martinus en Joan George Holtzhey, Nicolaas van Swinderen, G. van Moelingen, B. C. van Calker, Theodoor van Berckel, J. M. Lageman; in de 19e en 20e eeuw: D. van der Kellen jr, J. P. Schouberg, J. Ph. van der Kellen, J. P. en J. P. M. Menger, J. en S. C. Elion, K. Wiener, J. H. Baars, J. M. Faddegon, Bart van Hove, Pier Pander, J. C. Wienecke, F. E. Jeltsema, Toon Dupuis, J. J. van Goor, Huib Luns, C. L. J. Begeer, A. Termote, C. J. van der Hoef, M. P. J. Fleur, O. Wenckebach, Mej. G. J. W. Rueb en vele jongere beeldhouwers.

3. Het graveeren geschiedt, evenals bij de voor afdrucken van prenten bestemde graveerplaten, door met behulp van graveerstift of burijn uitsteken van de voorstelling op voor- en keerzijde van de gladde penningplaat. Met de graveerplaat heeft de gegraveerde plaquette en penning de afdrukbaarheid gemeen, waarvan gelukkig vaak gebruik is gemaakt. Deze afdrucken op papier toch zijn van groote beteekenis voor onze kennis van wat op dit gebied in den loop der tijden is tot stand gebracht. Dat een groot

aantal van zulke gegraveerde stukken heeft bestaan, staat vast. Evenzeer, dat slechts een gering gedeelte hiervan tot ons is gekomen en wel om de volgende reden. Een gegraveerde plaquette of penning is wegens de individueele behandeling steeds een unicum. Ging een exemplaar verloren, was het versleten door veelvuldig poetsen, bracht geldnood het in den smeltkroes, er bleef geen tweede exemplaar voor het nageslacht bewaard. De tijdig gemaakte afdrukken, welke wel bewaard zijn, vertoonen ons de voorstelling van het metalen plaatje in spiegelbeeld, waardoor het verlies van het origineel minder wordt gevoeld. Enkele zeer groote kunstenaars hebben zich in de tweede helft der 16e en de eerste helft der 17e eeuw met het vervaardigen van plaquettes en penningen in deze techniek bezig gehouden. Wij noemen slechts Wierix, Goltzius, Van de Passe, De Gheyn, Matham, Saenredam, Dirck Strycker, De Bry, Le Blon, Van den Hecken en verscheidene anonymi. Zij werden nagevolgd door vele zilversmeden, die in meer folkloristischen geest hebben gewerkt. De 18e en 19e eeuw hebben weinig belangrijks op dit gebied geleverd, met uitzondering van de portretplaquettes van Willem IV door den Goudschen zilversmid D. van Oye. In het begin der 20e eeuw heeft de Haarlemsche zilversmid E. Voet jr. eenige fraaie stukken in ouden stijl gegraveerd.

4. Bij de vierde wijze van vervaardiging worden voor- en keerzijde van den penning gevormd door twee afzonderlijk gegoten of gegraveerde plaquettes, welke óf op elkaar gesoldeerd, óf door een daaromheen gelegden rand worden samengehouden. Tusschen beide plaquettes en den rand bevindt zich een holle ruimte; vandaar de Duitsche benaming Hohlguss. Deze techniek wijst meer op het werk van den zilversmid dan op dat van den medailleur. De meestal gegoten plaatjes toch werden vaak na het gieten door drijven en ciseleeren nabewerkt. Het zijn dan ook eenige zilversmeden geweest, meerendeels in Amsterdam gevestigd, die zich hoofdzakelijk met dezen arbeid hebben bezig gehouden en daarmede penningen hebben vervaardigd, welke tot de fraaiste en bekoorlijkste behooren, door de Neder-

landsche penningkunst voortgebracht. Van hen is Pieter van Abeele verreweg de belangrijkste. Bij zijn werk heerscht tusschen den zilversmid en den medailleur een volkomen evenwicht. In de penningen van den ouden Janus Lutma herkent men allereerst de hand van den beroemden drijver, die ook wel eens een penning vervaardigde met het hem eigen, verbluffende meesterschap. Zijn zoon, Janus Lutma de jonge, bereikte in geen enkel opzicht het peil van zijn vader. Ook bij het grootsch opgezette werk van Wouter Muller valt het drijfwerk van den zilversmid het eerst op; uit penningkundig oogpunt bezien, is zijn te pompeus werk vaak zwak. Verder hebben Dirck van Rijswijk en eenige anonieme meesters penningen in dezen trant vervaardigd.

Een eigenaardigheid van de plaquette-penningen is, dat niet steeds dezelfde plaquettes tot één penning zijn samengevoegd. Zoo komt het portret van Willem II van 1650 (afb. 32) voor met als keerzijde: 1, zijn wapen; 2, een gezicht op het door hem belegerde Amsterdam; 3, een gegraveerde tekst op dit beleg slaande; 4, het portret van zijn vrouw, Maria van Engeland; 5, dat van zijn zoontje, Willem III, als kind; 6, dat van zijn zoon te paard. Dit laatste is eerst in 1661 gemaakt ter gelegenheid van de installatie van den Prins als Ridder in de Orde van den Kouseband.

Het onder 4 genoemde portret van Maria van Engeland heeft als andere keerzijden het onder 5 genoemde portret van Willem III; verder een voorstelling van Minerva, Willem III onderwijzend, van 1654; ten slotte het portret van haar broer Henry, den Hertog van Gloucester, van 1660.

Het gezicht op Amsterdam van 1650 (no. 2) heeft als keerzijde, behalve het afgebeelde portret van Willem II, den reeds onder 3 genoemden gegraveerden tekst; voorts een uitmuntend gegraveerd gezicht op Welna aan den Amstel, een voorstelling van het wegvoeren van leden der Staten naar Loevestein, een zeilend schip en een „en reliëf” gegoten plaquette met een symbolieke voorstelling van het

huwelijksgeluk, waardoor de penning tot een Amsterdamschen huwelijkspenning werd gemaakt.

Het onder 6 genoemde portret van Willem III te paard van 1661 heeft als keerzijden: 1, zijn wapen, 2, het portret van zijn vader, 3, 4, 5, dat van Karel II, Koning van Engeland, in drie variaties, 6, het vertrek van dezen vorst met de Engelsche vloot uit Scheveningen in 1660.

Behalve deze voorbeelden zijn ook andere plaquettes dezer meesters verschillend met elkaar verbonden, waardoor een groot aantal vaak uiterst zeldzame penningen is ontstaan, welke ten nauwste met elkaar samenhangen en een even fraai als nauwkeurig beeld geven van het historisch en cultureel leven in de Nederlanden in hun grootsten bloeitijd, het tweede en derde kwart der 17e eeuw.